

URSZULA SOKÓLSKA

Uniwersytet w Białymstoku

 <http://orcid.org/0000-0002-3945-1138>

Słowo *tolerancja* w ujęciu leksykograficznym

O tolerancji ogólnie

Znaczenie i zakres słowa *tolerancja* są stosunkowo szerokie, a owa polisemiczność daje się zauważyć już na poziomie wstępnej lektury dokumentów prawnych, dzieł naukowych czy źródeł leksykograficznych¹. Akty związane z pokojem westfalskim z 1648 roku, kończącym epokę krwawych i wyniszczających wojen religijnych w Europie², łączyły tolerancję niemalże wyłącznie ze sferą religijną. Tolerancja jako zjawisko społeczno-mentalne stała się też przedmiotem rozpraw filozoficznych w dobie Oświecenia, takich jak: *List o tolerancji* Johna Locke'a (1689) czy *Traktat o tolerancji* François'a Voltaire'a (1767). Dziś, w sensie bardzo ogólnym (i filozoficznym), *tolerancja* pojmowana jest jako poszanowanie cudzych uczuć, poglądów, upodobań, wierzeń, obyczajów, postępowania i systemów wartości, choćby te były całkowicie odmienne od własnych albo zupełnie z nimi sprzeczne. Kazimierz Krzysztofek w swoim tekście pt. *Tolerancja i nietolerancja: kilka pytań i hipotez badawczych* pisze tak:

Najbardziej pojemna definicja socjologiczna określa *tolerancję* jako uznawanie prawa innych do własnych poglądów, gustów itp. odmiennych od poglądów

¹ Łaciński wyraz *tolerantia*, *-ae* oznacza 'znoszenie, wytrzymałość', 'ciężar' (SłowŁ-P). Rozwiązania wszystkich skrótów znajdują się na końcu artykułu.

² „Na kontynencie północnoamerykańskim pierwszą ustawę gwarantującą tolerancję uchwalono w 1649 roku. Był to *Toleration Act* uchwalony przez zgromadzenie parlamentarne stanu Maryland, zakazujący dyskryminacji na tle religijnym. Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki z 1787 roku stoi na straży tolerancji, a jej podstawą jest myśl, że ludzie są równi i wszyscy mają równe i niezbywalne prawa do wolności, życia w pokoju i dążenia do szczęścia” (Borkowski 2019).

oceniającego. Mówi się o *tolerancji intelektualnej* (szacunek dla cudzych poglądów wyrażający się w dopuszczaniu ich do głosu), *moralnej* (przy zachowaniu elementarnych norm moralnych są uprawnione różne style życia, postawy, obyczaje i zwyczaje), *religijnej* (prawo do przyjmowania lub odrzucania wierzeń i praktyk postulowanych przez różne religie, wyznania).

Krzysztofek 2010: 12

W rozważaniach innych badaczy pojawia się eksplicitnie wyrażony pogląd, że

[...] tolerancja nie może oznaczać przekonania, że dobro i zło, prawdziwość i fałsz są ze sobą do pogodzenia. Wiadomo, że występują one w życiu w sposób pomieszany. W pluralistycznym społeczeństwie istnieją sprawy, których nie można tolerować, gdyż w przeciwnym razie oznaczałoby to postawę słabości, rezygnacji, a nierzadko także współwiny.

Glombik 2013: 120

Szacunek dla wolności innych ludzi, ich myśli i opinii oraz sposobu życia jako elementarny składnik *tolerancji* eksponuje politolog Robert Borkowski:

[...] szacunek ten przybiera formy wyrozumiałości i życzliwości dla tego, co nie musi być naszym udziałem, ale co cieszy się naszą akceptacją istnienia w imię demokratycznej wolności. [...] Tolerancja oznacza więc rezygnację z przymusu jako środka wpływania na postawy innych ludzi, z wyjątkiem sytuacji zagrażających bezpieczeństwu (nie można więc mówić o tolerancji dla przestępców i psychopatów).

Borkowski 2019

Wprost elementu szacunku w swojej definicji *tolerancji* nie uwzględnia jednak Tadeusz Kotarbiński, który uważa, że polega ona na

[...] nieprzeciwstawianiu się cudzym działaniom, mimo że je uważamy za niepożądane

lub na

[...] dopuszczeniu do tego, by głoszone poglądy naszym zdaniem niesłuszne, choć moglibyśmy do tego nie dopuścić.

Kotarbiński 1970: 191–192

Tę różnorodność przekonań bez trudu odnajdujemy w rozważaniach wielu myślicieli, których wypowiedzi utrwaliły się w świadomości społecznej jako swego rodzaju skrzydlate słowa, na przykład:

Wypada tedy, aby ludzie przestali być fanatykami, jeżeli mają zasłużyć na tolerancję. (John Locke)³

<https://lubimyczytac.pl/cytaty/71712/ksiazka/traktat-o-tolerancji> [dostęp: 25 II 2020]

Nie ma ludzi bardziej odrażających niż fanatycy tolerancji. (Jacek Piekara)

<https://lubimyczytac.pl/cytat/309> [dostęp: 25 II 2020]

Bezgraniczna tolerancja musi prowadzić do jej zaniku. Jeśli rozszerzymy bezgraniczną tolerancję nawet na tych, którzy nie są tolerancyjni, jeśli nie jesteśmy gotowi bronić tolerancyjnego społeczeństwa przed atakiem nietolerancyjnego, wtedy tolerancyjny zostanie zniweczony, a tolerancja z nim. (John Locke)

<https://www.wykop.pl/wpis/19384513/bezgraniczna-tolerancja-musi-prowadzic-do-jej-zani/> [dostęp: 25 II 2020]

Tolerancja musi być nietolerancyjna wobec nietolerancji. (Immanuel Kant)

<https://lubimyczytac.pl/cytat/57733> [dostęp: 25 II 2020]

Jestem zdecydowanie za tolerancją, lecz przeciw tolerowaniu nietolerancji, przemocy, okrucieństwa. (Karl Popper)

<https://docplayer.pl/5516257-Miedzy-tolerancja-a-akceptacja.html> [dostęp: 25 II 2020]

Nie brak oczywiście i wypowiedzi o charakterze zdecydowanie deprecjonującym *tolerancję*, ukazującym ją jako zjawisko w pełni naganne, oparte w znacznej mierze na oportunistycznym:

Tolerancja jest cnotą ludzi bez przekonań. (Gilbert Keith Chesterton⁴)

<https://lubimyczytac.pl/cytat/4127> [dostęp: 25 II 2020]

Tolerancja jest jednym ze źródeł tej wielkiej plagi społecznej naszych czasów, jaką jest bezkarność (o. Jacek Woroniecki⁵).

<https://pl.wikiquote.org/wiki/tolerancja> [dostęp: 25 II 2020]

³Tolerancja przybierająca kształt fanatyzmu traktowana jest jako zło: „Tolerancja jest postawą troski o prawdziwe dobro innych, co niejednokrotnie wiąże się z postawą sprzeciwu wobec zła i błędu. Takiej postawy nie należy mylić z fanatyzmem, u którego podłoża leży troska o tryumf własnych przekonań i wynika z postawy pychy, że posiadało się prawdę i stanowi ona własność człowieka. Fanatyzm będący zaprzeczeniem tolerancji charakteryzuje się przejściem od postawy nakłaniającej i opartej na powinności do postawy zmuszającej do odpowiednich zachowań w dodatku za pomocą agresji skierowanej przeciw wolności drugiego. Fanatyzm jest postawą nacechowaną agresją, niepokojem, niepewnością, podczas gdy tolerancja niesie pokój i opiera się na pewności i poszanowaniu godności ludzkiej” (Glombik 2013: 122–123).

⁴Reprezentujący poglądy konserwatywne brytyjski pisarz, który przeszedł z anglikanizmu na katolicyzm.

⁵Dominikanin, teolog, pedagog, etyk, moralista, filozof; rektor KUL w latach 1922–1924 (zob. o. Jacek Woroniecki. https://www.kul.pl/art_35.html; dostęp: 11 IX 2019).

Tak odmienne postawy wobec zjawiska sprawiają, że w myśli filozoficznej następuje rozróżnienie na *tolerancję pozytywną*, utożsamianą z czynną lub treściową akceptacją cudzej odmienności w zakresie poglądów lub czynów⁶ oraz *tolerancję negatywną* (bierną) polegającą na braku ingerencji w cudze działania mimo negatywnej oceny czyichś poglądów lub czynów, a także wówczas, gdy podejmujemy działania, do których uznania jesteśmy zmuszeni, wchodząc w realia określonej gry, na przykład biznesowej, światopoglądowej czy politycznej⁷ (zob. też: Lazari-Pawłowska 1987: 170).

Słowo *tolerancja* w słownikach języka polskiego

Już na podstawie przedstawionych wyżej – z konieczności dość pobieżnych – uwag jasno wynika, że pojmowanie *tolerancji* oraz stosunek do niej w kulturze europejskiej i światowej są skomplikowane i niejednoznaczne. Warto zatem zastanowić się, jak z problemem rejestracji leksemu *tolerancja* radzą sobie redaktorzy i autorzy słowników. Może wydać się to w pewnym sensie zaskakujące, ale w polszczyźnie wyraz ten pojawił się stosunkowo późno, po raz pierwszy został odnotowany w Słowniku wileńskim. Później leksem ten poświadczają: SW, SD, SSz, SDun, ISJP, PSWP, USJP, WSJP, SJP PWN, EncPWN⁸, wskazując z reguły na źródłosłów łaciński (*tolerantia* ‘znoszenie, cierpliwa wytrwałość’, ‘cierpliwość’, ‘wytrwałość’; *tolerare* ‘wytrzymywać, znosić’), rzadziej – francuski (*tolérance*). W słownikach języka polskiego odnajdujemy aż 7 znaczeń rzeczownika *tolerancja*, ale przedmiotem szczegółowych rozważań w tym artykule będą jedynie dwie definicje, skupione wokół pojęć dających się ująć ogólnie jako POSZANOWANIE oraz POBŁAŻANIE//WYROZUMIAŁOŚĆ. Schematycznie owe semantyczne zależności zostały ujęte w tabeli 1.

Jak wynika z zamieszczonego niżej zestawienia, granice definicyjne opisywane go zjawiska są płynne. Oba podstawowe rozumienia tolerancji w poszczególnych leksykonach mogą być traktowane łącznie bądź z kolei jako dwa odrębne uniwer-

⁶ Z tym typem postawy „mamy do czynienia wtedy, gdy jakaś grupa (wspólnota wartości) przyznaje innej równoważne własnemu prawo do odmienności i nie uważa tej odmienności za gorszego gatunku od własnej. Tak rozumiana *tolerancja* jest pozytywną, ludzką, humanistyczną postawą kierującą się imperatywem urzeczywistnienia *human fellowship* – »ludzkiego towarzystwa«, jak to sformułował w jednym z pism Jacques Maritain (1882–1973 fr. filozof). I taką tolerancję utożsamiał z akceptacją” (Krzysztofek 2010: 16); por. też: Glombik 2013: 115.

⁷ Nacechowana minimalizmem postawa druga to – zgodnie z określeniem filozofa niemieckiego, Heinza Roberta Schlettego – „jedynie »znoszenie« (Duldung) inności, cierpliwość wobec tej inności. Jest ono chyba bliższe naszemu wyczuciu językowemu; tolerować coś, czyli znosić, dopuszczać, przyzwalać” (Krzysztofek 2010: 16–17).

⁸ Nawet wielki intelektualista C.K. Norwid posługuje się terminem incydentalnie. ISJCN odnotowuje jedno użycie, bez przykładu (hasło dopiero w opracowaniu), z informacją, że jest to rzeczownik rodzaju żeńskiego; brak w słowniku przymiotnika *tolerancyjny*.

salia. Co istotne, nawet rozumienie pierwsze – stosunkowo bliskie filozoficznemu ujęciu *tolerancji pozytywnej* – nie jest opisywane za pomocą ujednoliconej formuły. Na potrzeby niniejszego tekstu wprowadzono zatem uszczegóławiający podział na grupę 1a i 1b, wynikający z różnicy znaczeniowej między *szacunkiem* a *pobłażliwością* i *wyrozumiałością* wobec tożsamyh elementów rzeczywistości pozajęzykowej⁹.

Tabela 1. Słownikowe znaczenia słowa *tolerancja*

Definicja		Źródło											
		SWil	SW	SD	SSz	SDun	PSWP	USJP	ISJP	WSJP	SJP PWN	Enc PWN	SWC Kop
1a	poszanowanie cudzych poglądów, wierzeń, preferencji i sposobów postępowania, różnych od tych, które samemu się przejawia					+	+	+	+	+	+	+	+
1b	pobłażanie// wyrozumiałość// uznawanie// względność dla// wobec cudzych poglądów, wierzeń, preferencji i sposobów postępowania, różnych od tych, które samemu się przejawia												
		+	+	+	+								+
2	pobłażanie// wyrozumiałość dla niepożądanych i nagannych zjawisk i czynów lub osób nagannie się zachowujących							+	+	+			

⁹ Tak przyjęta interpretacja lingwistyczna w pełni potwierdza poglądy Iji Lazari-Pawłowskiej, która wyróżnia trzy odrębne postawy: 1) *tolerancja* jako *znoszenie* (łac. *tolerare* – znosić, ścierpieć), tzn. ocenianie czegoś negatywnie, ale nieingerowanie w cudze zachowania, przyzwolenie; 2) *tolerancja* jako *łagodna perswazja*, gdy oceniamy coś negatywnie i drogą perswazji staramy się wpłynąć na zmianę czyichś zachowań i postaw; 3) *tolerancja* jako *bezwarunkowy szacunek*, życzliwość dla cudzych odmienności, poglądów i zachowań (Lazari-Pawłowska 1984).

3	biol. zdolność żywego organizmu do znoszenia bez szkody dla niego, do pewnego stopnia, niektórych bodźców biolog., fizycznych i chemicznych			+	+	+		+	+	+		+	+
4	fot. skłonność emulsji do wyrównywania błędów w naświetlaniu			+									
5	techn. liczba określająca dopuszczalne odchylenie danej wielkości technicznej od jej wartości typowej, wyznaczonej przez konstruktora danego przedmiotu lub urządzenia			+	+	+		+	+	+		+	+
6	podatek płacony przez Żydów rządowi pruskiemu, uwalniający ich od służby wojskowej	+	+										
7	men. dozwolona prawem różnica w próbie wybitej monety lub w próbie wyrobu cechą rządową sprawdzonego		+										

Interesujący przy tym wydaje się zasób leksemów służących do definiowania *tolerancji*. Wyrazy zgromadzone w poszczególnych artykułach tworzą leksykograficzne ciągi synonimiczne, niejednokrotnie uzupełniane o dodatkowe, niekiedy wartościujące komentarze. W słownikach stanowiących podstawę ekscerpcji kanon owych zależności przedstawia się następująco:

SWil:

tolerancja to $\Rightarrow$ pobłażanie (w stosunku do innej wiary, innego myślenia);

SW:

tolerancja (religijna) to $\Rightarrow$ względność¹⁰ – pobłażliwość;

¹⁰ Względność jako odpowiednik *tolerancji* potwierdza tylko SW.

SD:

tolerancja to $\Rightarrow$ wyrozumiałość – pobłażanie;

SSz:

tolerancja to $\Rightarrow$ wyrozumiałość – uznawanie;

SDun:

tolerancja to $\Rightarrow$ poszanowanie – wyrozumiałość – pobłażliwość;

PSWP:

tolerancja to $\Rightarrow$ wyrozumiałość – poszanowanie – pluralizm¹¹ – akceptacja¹²;

USJP:

tolerancja to $\Rightarrow$ poszanowanie – liberalizm;

SJP PWN:

1) *tolerancja* (religijna, rasowa) to $\Rightarrow$ liberalizm;

2) *tolerancja* (dla czyichś błędów) to $\Rightarrow$ wyrozumiałość – poszanowanie¹³;

SWOKop:

tolerancja to $\Rightarrow$ wyrozumiałość – liberalizm;

ISJP:

1) *tolerancja* to $\Rightarrow$ uszanowanie;

2) *tolerancja* to $\Rightarrow$ pobłażanie;

WSJP:

1) *tolerancja* to $\Rightarrow$ poszanowanie;

2) *tolerancja* to $\Rightarrow$ pobłażanie.

Jeśli prześledzimy w słownikach stanowiących podstawę ekscerpacji losy i semantyczne uwikłania wyrazów traktowanych jako odpowiedniki znaczeniowe *tolerancji*, to problem hasłowania leksemu okaże się jeszcze bardziej skomplikowany. Współdefinicyjne ciągi wyrazowe zastosowane dla wyrazu *tolerancja* nie zawsze bowiem mają charakter w pełni synonimiczny ani też obustronnie w poszczególnych słownikach przestrzegany, o czym przekonuje analiza wyekscerpowanego materiału leksykalnego. Brak konsekwencji definicyjnej i uchybienia we wskazywaniu wzajemnych zależności pomiędzy wyrazami wymienianymi wcześniej jako synonimy *tolerancji* wydaje się oczywisty. W szczegółach przedstawia się to następująco:

1. Akceptacja w ekscerpowanych źródłach leksykograficznych to *aprobata, przyjęcie, uznanie, zatwierdzenie, zgoda* lub szerzej: ‘uznanie dla czyjejś obecności i czyichś zalet w jakimś środowisku’¹⁴. Nie znajdujemy jednak w cytowanych słownikach słowa *tolerancja* wśród słów definiujących *akceptację*.

¹¹ *Pluralizm* jako odpowiednik *tolerancji* rejestruje tylko PSWP.

¹² *Akceptacja* jako równoznacznik *tolerancji* występuje wyłącznie w PSWP.

¹³ SJP PWN terminy *wyrozumiałość* i *poszanowanie* traktuje jako równoznaczniki.

¹⁴ Na stronach Poradni Językowej PWN znajdujemy taki oto komentarz: „*Tolerancja* nie jest *akceptacją*, a używanie tych terminów zamiennie jest błędem. *Tolerancja* nie oznacza *akceptacji* (por. łac. *acceptatio* – przyjmować, sprzyjać) czyjegoś zachowania czy poglądów. Wręcz przeciwnie, *tolerancja* to poszanowanie czyichś zachowań lub poglądów, mimo że nam się one nie podobają”. <https://sjp.pwn.pl/poradnia/szukaj/akceptacja.html> [dostęp: 10 IX 2019].

2. *Liberalizm* definiowany jest głównie jako 'sprzyjanie wolności', 'zamiłowanie swobód', 'wolnomyślność', 'dążenie do wolności', 'szacunek dla poglądów, zachowań i wyborów innych ludzi, nawet jeśli nie uważa się ich za właściwe'¹⁵, a także jako 'kierunek polityczny opowiadający się za zagwarantowaniem wolności jednostki, mniejszości narodowych, wyznaniowych itp. w poszczególnych sferach życia społecznego, politycznego i ekonomicznego'. Jedynie SSz, USJP, SDun, ISJP i SJP PWN w peryfrazie semantycznej synonimicznie wprowadzają wyraz *tolerancja*.

3. *Pluralizm*¹⁶ to *demokracja, heterogeniczność, różnorodność*, bądź szerzej: 'współistnienie różnych opinii', 'uznanie równouprawnienia'. Żaden ze słowników nie zawiera leksemu *tolerancja* wśród słów definiujących *pluralizm*.

4. *Pobłażliwość i pobłażanie*, wywodzące się od czasownika *pobłażać* znanego już staropolszczyźnie, w rozumieniu leksykograficznym tłumaczone są jako odpowiedniki wyrazów takich, jak: *wyrozumiałość, życzliwość, sprzyjanie komuś*. Synonim *tolerancja* dla definiowania badanych wyrazów wprowadzają: SWil, SW, SD, USJP, SDun, ISJP i SJP PWN.

5. *Poszanowanie i szacunek* opisywane są za pomocą definicji synonimicznych w postaci rzeczowników: *atencja, cześć, estyma, mir, nabożeństwo, poważanie, respekt, rewerencja, uważanie, uznanie*; zwrotów i wyrażań, pełniących funkcję peryfrazy semantycznej, na przykład: 'chronienie czegoś przed zniszczeniem lub zużyciem', 'otaczanie kogoś czcią', 'przestrzeganie czegoś', 'respektowanie czegoś', 'uznawanie czegoś za wartościowe', 'uznawanie jakichś norm za obowiązujące'. Słowa *tolerancja* dla definiowania pojęć nie stosuje żaden ze słowników, nawet jeśli wyrazy *poszanowanie* i *szacunek* wchodziły wcześniej w skład definicji terminu będącego przedmiotem analizy w niniejszym tekście¹⁷.

6. *Wyrozumiałość* tłumaczona jest za pomocą synonimów: *permissyvizm*¹⁸, *pobłażanie, pobłażliwość, skłonność do wybaczenia, względność oraz zrozumienie*. Jako synonimy/bliskoznaczniki *wyrozumiałości* wprowadzają *tolerancję* i *tolerancyjność* jedynie USJP, ISJP oraz SJP PWN.

7. *Względność* to *łaskawość, niejednoznaczność, przychyłność, relatywność, stosowność, stronność, zależność, życzliwość*, to także 'zależność czegoś od różnych czynników'.

¹⁵ Jest to definicja przytoczona za WSJP, bliska definicji *tolerancji*, choć samego słowa *tolerancja* w tym miejscu nie znajdziemy.

¹⁶ Termin ten w kontekście *tolerancji* pojawia się w pracach teologicznych, filozoficznych i socjologicznych, np.: ks. Majkowski 1998; Glombik 2013; Lazari-Pawłowska 1984, 1987; Wdowiak 2011. Jako przykład takiego rozumienia zjawiska niechże posłuży jeden z komentarzy: „*Tolerancja* w kontekście *pluralizmu* oznacza nowy sposób poszukiwania prawdy, w którym poglądy innych ludzi i grup są traktowane poważnie i nie zostają zdławione przez nieadekwatne środki na drodze przymusu i nacisku” (Glombik 2013: 116).

¹⁷ *Poszanowanie* bądź *szacunek* wystąpiły jako element definicyjny dla *tolerancji* w: SDun, USJP, ISJP, WSJP, SJP PWN.

¹⁸ USJP jako *socjol.* 'tendencja do zbytnej tolerancji dla odbiegających od normy zachowań społecznych'; *purytanzm, wyrozumiałość*; <ang. *permissivism*>.

W żadnym z ekscerpowanych słowników wśród słów definiujących *względność* nie występuje słowo *tolerancja*.

Z przedstawionego zestawienia wynika wyraźnie, że problem definicyjny skupiony wokół pojęcia *tolerancja* wciąż jest otwarty. Redakcje wydawnictw leksykograficznych często pozostają bezradne wobec złożoności zjawiska oraz zmieniającej się dynamicznie sytuacji społeczno-kulturowej, powodującej terminologiczną niejasność. Stąd zapewne dająca się zauważyć różnozakresowość, ale też i polisemiczność ujęć terminu.

Wątpliwości nie rozwiewa również sposób rejestracji wyrazu *tolerancja* w słownikach synonimów. Wręcz przeciwnie. Teza o wieloznaczności badanego leksemu staje się jeszcze bardziej oczywista. SWBlis hasła *tolerancja* w ogóle nie notuje; w SynCien czytamy, że wyraz *tolerancja* możemy zastąpić przez *wyrozumiałość*, *pobłażanie*, a *tolerancyjny* to *wyrozumiały*, *pobłażliwy*, *cierpliwy*; AJPSyn podaje, że *tolerancja* (religijna, rasowa) jest równoznacznikiem *liberalizmu*; SsynŻmig *tolerancję* wiąże z *demokracją*, *liberalizmem*, *łagodnością*, *otwartością*, *postępowością* i *wolnością*. Szerzej pojęcie traktuje WSBlis, który wyodrębnia dwa typy *tolerancji*, a w związku z tym i dwie odrębne grupy synonimiczne: *tolerancja dla czyichś zachowań* odpowiada *wyrozumiałości*; z kolei *tolerancja rasowa, religijna* – *liberalizmowi*¹⁹ i *szacun-kowi*. Bardzo bogaty zasób przykładów stanowiących synonimy dla rzeczownika *tolerancja* proponuje BronSł. Część z tych nazw, jak: *liberalizm/liberalność*, *permissywizm*, *pobłażanie/pobłażliwość*, *tolerancyjność*, *wyrozumiałość*, *rozumienie* to synonimy zarejestrowane w słownikach ogólnych języka polskiego. Oprócz nich pojawiają się jednak i nazwy, których pozostałe leksykony z *tolerancją* nie utożsamiają, jak choćby: *bezkonfliktowość*, *elastyczność*, *łagodność*, *spolegliwość*, *ustępliwość*. W epoce globalizacji i glokalizacji problem *tolerancji* staje się coraz istotniejszy. Zapewne z tego powodu wielkim zainteresowaniem cieszy się internetowy, bardzo bogaty pod względem objętościowym słownik synonimów²⁰, tworzony na bieżąco przez internautów, osoby co prawda żywo zainteresowane nowymi zjawiskami w języku, ale też z reguły niemające lingwistycznego wykształcenia. Problem należy zatem traktować jako interesujące zjawisko socjologiczno-językowe, ale też i trzeba z dużym dystansem podchodzić do proponowanych bliskoznaczników. Wśród 83 nazw znalazły się bowiem wyrazy, które są – jak się wydaje – semantycznie stosunkowo luźno związane z opisywanym leksemem. Wystarczy wymienić tylko nieliczne z nich: *afirmacja*, *grzeczność*, *kapitulactwo*, *leseferyzm*²¹, *litość*, *łaska*, *mięknienie*, *miłosierdzie*, *pochwała*, *pokojuowość*, *przebaczanie*, *przyjęcie*, *uleganie*, *uprzejmość*, *współczucie*, *względny*.

¹⁹ Przy hasle *liberalizm* zarówno w AJPSyn, jak i WSBlis występuje odsyłacz do hasła *tolerancja*.

²⁰ <https://synonim.net/synonim/tolerancja> [dostęp: 28 II 2020].

²¹ USJP jako *książk*. 'zasada pozostawienia jednostce swobody działania w zakresie gospodarowania, prawa do własności prywatnej, niewtrącanie się państwa do tego procesu' <fr. *laisser faire* 'nie sprzeciwiać się'>.

Pola semantyczne

Zagadnienie *tolerancji* opisywane w pracach filozoficznych i socjologicznych znajduje częściowe odzwierciedlenie w sposobie rejestracji wyrazu w słownikach języka polskiego. Kontekstowe uwikłania wyrazu²² odnoszą się do różnych sfer działalności ludzkiej i pojawiają się w świetle:

1. Problematyki wolności religijnej, z użyciem połączeń typu: *tolerancja religijna* (SW, SD, SSz, SDun, PSWP, ISJP, WSJP, SWOKop, EncPWN); *tolerancja wyznaniowa* (ISJP); *tolerancja dla/względem innowierców* (SDun, PSWP, ISJP, USJP); *tolerancja dla/względem innej wiary/innych wyznań* (SWil, PSWP, USJP); *tolerancja w dziedzinie religii* (SD); *brak tolerancji dla ludzi innych wyznań* (WSJP)²³.

2. Odniesień do odmienności w zakresie poglądów, stylów życia, zachowań i myślenia, na przykład: *tolerancja dla innych przekonań* (SW, SD, USJP); *tolerancja dla innych przekonań politycznych* (USJP); *tolerancja dla dysydentów/względem dysydentów* (USJP); *tolerancja dla odmiennych poglądów* (ISJP); *tolerancja dla innego sposobu myślenia* (SWil, USJP); *tolerancja wobec nowych prądów, kierunków* (USJP); *tolerancja intelektualna* (ISJP); *tolerancja polityczna* (SDun, PSWP, USJP, ISJP).

Niewiele zaświadczeń znajdujemy dla problemu poszanowania praw i zakazu dyskryminacji ludzi oraz grup tworzących różnego rodzaju mniejszości (narodowościowe, rasowe czy seksualne), na przykład: *tolerancja wobec homoseksualistów* (PSWP, WSJP); *tolerancja narodowa* (PSWP), a także reprezentujących słabsze grupy społeczne, na przykład: *tolerancja wobec uczniów, młodszych kolegów* (SSz); *tolerancja wobec ludzkich słabości* (ISJP, WSJP); również eksponowanej z dużą siłą w pracach filozoficznych pożądaną, waloryzowaną pozytywnie postawą sprzeciwu wobec zła: *brak tolerancji dla łamania praw pracowników* (WSJP).

W materiale ilustracyjnym rozbudowane są z kolei przykłady odzwierciedlające – wartościowaną pejoratywnie zarówno w myśli filozoficznej, jak i w ogólnie przyjętym systemie wartości – tzw. tolerancję negatywną wobec zachowań i postaw moralnie nagannych: *tolerancja dla błędów, lenistwa, niechlujstwa, korupcji, przemocy, pijanych kierowców* (WSJP); *tolerancja wobec rozpusty* (WSJP); *tolerancja dla cwaniaków i kombinatorów*, *tolerancja dla niegospodarności*, *tolerancja dla draństwa* (ISJP).

Jako struktury w znacznym stopniu sfrageologizowane można traktować notowane w słownikach połączenia o charakterze uogólniającym. Największą fre-

²² Słowo *tolerancja* w zn. 1 i 2 wchodzi w ustabilizowane związki składniowe: *tolerancja + dla kogo czego*; *tolerancja + względem kogo, czego* i *tolerancja + wobec kogo, czego*; lub *tolerancja + przymiotnik (tolerancja jaka)*. W pozostałych znaczeniach wyraz *tolerancja* wchodzi w inne relacje składniowe, np. jako termin. *biolog.* buduje strukturę *tolerancja + na co*, np.: *tolerancja organizmów na niekorzystne warunki środowiska*.

²³ W pracach filozoficznych pojawia się myśl, że *tolerancja*, podobnie jak każda inna ważna postawa moralna, posiada swoje granice i w określonych sytuacjach przekształca się w postawę sprzeciwu (Glombik 2013; ks. Majkowski 1998; Lazari-Pawłowska 1987; Wdowiak 2011).

kwencję mają wyrażenia, np.: *pozorna tolerancja, skłonność do tolerancji* (SD); *pełna tolerancja* (ISJP); *ktoś pozbawiony tolerancji* (SD, PSWP); *postawa tolerancji, lekcja tolerancji, brak tolerancji, zero tolerancji, zerowa tolerancja* (WSJP); *atmosfera tolerancji, duch tolerancji, granice tolerancji* (ISJP, PSWP); znacznie mniej odnotowano zwrotów: *okażować daleko idącą tolerancję* (SSz, USJP); *nauczyć kogoś tolerancji, przekroczyć granice tolerancji* (WSJP); *wychowywać się w atmosferze tolerancji, zachęcać do tolerancji* (ISJP).

* * *

Refleksja na temat *tolerancji* ma już wielowiekową tradycję i dość złożoną historię. Nic zatem dziwnego, że samo pojęcie doczekało się bogatej literatury, analizującej jej zasady, formy, mechanizmy i przejawy funkcjonowania, a także moralno-społeczne uwikłania. Dziś, wobec zjawisk globalizacyjnych, wobec przenikania się zróżnicowanych kultur – często mentalnie bardzo odległych – problem wzajemnego poszanowania się stanowi ważny element kontaktów międzyludzkich. Nie bez przyczyny zatem – co sugerują socjologowie i filozofowie – można i należy mówić o *tolerancji* jako postawie moralnej, stanowiącej dziś jeden z fundamentalnych kontekstów wielorakiego ludzkiego bytowania oraz pluralizmu poglądów i postaw. W eliptycznym skrócie formułuje to *Powszechna encyklopedia filozofii*, traktująca *tolerancję* jako „niedyskryminowanie z powodu odmiennych od własnych lub społecznie uznanych poglądów, ocen czy postaw głównie w takich sferach, jak religia, narodowość, rasa, a współcześnie również orientacja seksualna” (Jaroszyński 2020: 1)²⁴.

Wnioski wypływające z lektury słowników języka polskiego – nawet tych najnowszych – nie potwierdzają w pełni przekonań nielingwistycznych badaczy zjawiska, a także nie odzwierciedlają najnowszych postaw i tendencji moralnych, które odnajdujemy choćby w codziennej mowie Polaków czy w komentarzach ludzi z pierwszych stron gazet. Podobnie jak w przeszłości – o czym przekonują nie tylko formuły definicyjne, ale też materiał ilustracyjny prezentowany w poszczególnych hasłach – leksykony odnoszą *tolerancję* zwłaszcza do ludzi o odmiennej przynależności konfesyjnej, narodowej czy światopoglądowej. Tylko sporadycznie pojawiają się odniesienia do inności seksualnej bądź rasowej. Zresztą nawet Narodowy Korpus Języka Polskiego nie dostarcza pod tym względem bogatego materiału i rejestruje pojedyncze przykłady zarówno o neutralnym nacechowaniu (na przykład: *tolerancja wobec odmienności obyczajowej, tolerancja seksualna, tolerancja dla homoseksualistów, tolerancja rasowa*), jak też sformułowania o zdecydowanie nega-

²⁴ Hasło *tolerancja*: <http://www.ptta.pl/pef/pdf/t/tolerancja.pdf> [dostęp: 2 II 2020]. Owe cztery kwestie wysuwające się we współczesnej myśli filozoficznej na pierwszy plan (czyli: religia, narodowość, rasa oraz orientacja i preferencje seksualne) to przejaw niespotykanego wcześniej pluralizmu poglądów, zachowań, stylów życia czy nieakceptowanych, a raczej niedostrzeganych i przemilczanych wcześniej odmiennych preferencji seksualnych.

tywnych konotacjach (np.: *nie mieć tolerancji dla Parady Równości, nie mieć tolerancji dla kolorowych, nie mieć tolerancji dla czarnoskórego*).

Kłopotliwe, a przede wszystkim niekonsekwentne, wydaje się samo definiowanie zjawiska w słownikach języka polskiego, budowanie zakresów znaczeniowych oraz systemu synonimów i wyrazów bliskoznacznych. Oczywiście, nie jest to zarzut, którego celem jest dyskredytacja dzieł leksykograficznych. To tylko dowodzi odwiecznej prawdy, że tytaniczna, benedyktyńska praca autorów słowników zderza się w nieprzewidywalny sposób z dynamicznie rozwijającym się językiem. To, co dziś jest naturalne i powszechne, jutro może zniknąć lub zmienić swoją strukturę semantyczno-konotacyjną, z kolei to, co dziś jeszcze nie istnieje, jutro może stać się normą. Teresa Skubalanka zauważa, że zmiany w języku nie tylko łączą się z sobą w jeden łańcuch (jedna zmiana wywołuje drugą), ale jedno z nich okazują się prymarne, inne zaś sekundarne. Prymarne są przede wszystkim wszelkiego typu zjawiska leksykalne, sekundarne zaś – redukcje i uproszczenia. Niebagatelną rolę w dokonywaniu się zmian odgrywa frekwencja, która sprzyja nobilitacji bądź degradacji systemowej zjawiska. O ile zmiany sekundarne dają się z dużym prawdopodobieństwem przewidzieć, o tyle zmiany prymarne są absolutnie nieprzewidywalne, bowiem „nieprzewidywalność zdaje się dotyczyć samego faktu inicjacji zmiany, nie zaś jej natury językowej” (Skubalanka 1979: 269).

Przedstawione w niniejszym tekście wnioski dotyczą jednego z wielu aspektów złożonego pojęcia i oczywiście nie wyczerpują zawłości zagadnienia. To jedynie skromny głos lingwisty dołączony do interdyscyplinarności i bogactwa myśli na temat *tolerancji*. Nie ma bowiem wątpliwości, że udziału językoznawcy w ukazywaniu postaw moralnych człowieka doby współczesnej również nie może zabraknąć.

Wykaz skrótów

AJPSyn	– Akademia Języka Polskiego PWN. Słownik synonimów.
BronSł	– Broniarek W.: <i>Gdy ci słowa zabraknie</i> .
EncPWN	– Internetowa encyklopedia PWN.
ISJCN	– Puzynina J., Korpysz T.: <i>Internetowy słownik języka Cypriana Norwida</i> .
ISJP	– Bańko M., red.: <i>Inny słownik języka polskiego</i> .
PSWP	– Zgółkowa H.: <i>Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny</i> . T. 1–47.
SD	– Doroszewski W., red.: <i>Słownik języka polskiego</i> . T. 1–11.
SDun	– Dunaj B., red.: <i>Słownik współczesnego języka polskiego</i> .
SJP PWN	– <i>Słownik języka polskiego PWN</i> .
SłowŁ-P	– Sondel L.: <i>Słownik tacińsko-polski dla prawników i historyków</i> .
SsynŻmig	– Żmigrodzki P.: <i>Słownik synonimów i antonimów. 30 000 synonimów i antonimów</i> .

SSz	– Szymczak M., red.: <i>Słownik języka polskiego</i> .
SW	– Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W.: <i>Słownik języka polskiego</i> . T. 1–8.
SWBlis	– Skorupka S., red.: <i>Słownik wyrazów bliskoznacznych</i> .
SWil	– Orgelbrand M., red.: <i>Słownik języka polskiego</i> . T. 1–2.
SWOKop	– Kopaliński S.: <i>Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych</i> .
SynCien	– Cienkowski W.: <i>Szkolny słownik. Synonimy</i> .
USJP	– Dubisz S., red.: <i>Uniwersalny słownik języka polskiego</i> .
WSBlis	– Bańko M., red.: <i>Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych</i> .
WSJP	– Żmigrodzki P., red.: <i>Wielki słownik języka polskiego</i> .

Źródła

- Bańko M., red., 2000: *Inny słownik języka polskiego*. Warszawa.
- Bańko M., red., 2010: *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych*. Warszawa.
- Cienkowski W., 1990: *Szkolny słownik. Synonimy*. Warszawa.
- Doroszewski W., red., 1958–1969: *Słownik języka polskiego*. T. 1–11. Warszawa.
- Dubisz S., red., 2003: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa.
- Dunaj B., red., 1966: *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa.
- Internetowa encyklopedia PWN*. <https://encyklopedia.pwn.pl> [dostęp: 10 IX 2019].
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., 1900–1927: *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa.
- Kopaliński S., 1989: *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa.
- Łaziński M, red., 2007: *Akademia Języka Polskiego PWN. Słownik synonimów*. Warszawa.
- Orgelbrand M., red., 1861: *Słownik języka polskiego*. T. 1–2. Wilno.
- Puzynina J., Korpysz T.: *Internetowy słownik języka Cypriana Norwida*. <https://www.sownikjezykanorwida.uw.edu.pl/> [dostęp: 10 IX 2019].
- Skorupka S., red., 1985: *Słownik wyrazów bliskoznacznych*. Warszawa.
- Słownik języka polskiego PWN*. <https://sjp.pwn.pl/> [dostęp: 2 IX 2019].
- Sondel L., 1997: *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*. Kraków.
- Szymczak M., red., 1988: *Słownik języka polskiego*. Warszawa.
- Zgólkowa H., 1994–2004: *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. T. 1–47. Poznań.
- Żmigrodzki P., 2007: *Słownik synonimów i antonimów. 30 000 synonimów i antonimów*. Wrocław.
- Żmigrodzki P., red., 2017–: *Wielki słownik języka polskiego*. <https://www.wsjp.pl/> [dostęp: 10 IX 2019].

Literatura

- Borkowski R., 2019: *Tolerancja i nietolerancja*. <https://www.tolerancja.pl/?o=pojcieu,53> [dostęp: 12 IX 2019].
- Broniarek W., 2005: *Gdy ci słowa zabraknie*. Warszawa. <https://www.synonimy.pl/synonim/tolerancja/> [dostęp: 20 II 2020].
- Glombik K., 2013: *Tolerancja jako postawa moralna*. „*Studia Oecumenica*”, nr 13, s. 113–126.
- Jaroszyński P., 2020: *Tolerancja*. W: *Powszechna encyklopedia filozofii*. Red. A. Maryniarczyk. <http://www.ptta.pl/pef/pdf/t/tolerancja.pdf> [dostęp: 2 II 2020].
- Karolewicz G., 2016: *O.[jciec] Jacek Woroniecki OP (1878–1949)*. https://www.kul.pl/art_35.html [dostęp: 11 IX 2019].
- Kotarbiński T., 1970: *Studia z zakresu filozofii, etyki i nauk społecznych*. Wrocław.
- Krzysztofek K., 2010: *Tolerancja i nietolerancja: kilka pytań i hipotez badawczych*. W: *O tolerancji we współczesnej demokracji liberalnej*. Red. I. Branicka. Warszawa, s. 15–41. <https://rownosc.info/dictionary/tolerancja/> [dostęp: 11 IX 2019].
- Lazari-Pawłowska I., 1984: *Trzy pojęcia tolerancji*. „*Studia Filozoficzne*”, nr 8, s. 105–118. http://legacy.matrix.msu.edu/ice/Konstytucjonalizm/Roz9/trzy_pojecia.htm [dostęp: 14 IX 2019].
- Lazari-Pawłowska I., 1987: *Jeszcze o pojęciu tolerancji*. „*Studia Filozoficzne*”, nr 1, s. 165–173.
- Majkowski W., ks., 1998: *Tolerancja i jej granice*. „*Symposium*”, nr 2 (3), s. 37–50.
- Skubalanka T., 1979: *O przewidywalności zmian językowych*. „*Język Polski*”, z. 4, s. 164–271.
- Wdowiak P., 2011: *O rodzajach tolerancji w filozofii Profesora Iji Lazari-Pawłowskiej*. „*Etyka*”, nr 44, s. 52–57.

Urszula Sokólska

The word *tolerance* in lexicographic terms

Summary

This paper is an attempt at scrutinizing the treatment of the word *tolerancja* ‘tolerance’ in dictionaries of Polish: the methods and forms of lexicographic description as well as its definitions. The analysis begins with *Słownik wileński* (‘the Vilnius dictionary’), where the word was first recorded, and ends with the most recent dictionaries, including those whose electronic versions are continuously being developed and updated. Attention is paid to its synonyms and to the words with similar meanings which are used to define the notion. An attempt is also made at signalling the different status and different ranges of meanings of the terms related to the broad category of TOLERANCJA. The obtained findings indicate that the authors and editors of dictionaries are unable to keep pace with the ongoing processes of globalisation, which is why lexicographic definitions of *tolerancja* fail to include all the nuances which are to be found in contemporary philosophical and sociological works.

Key words: tolerance, semantic field, synonymy, antonymy, ambiguity

Urszula Sokólska

Le mot *tolérance* dans l'optique lexicographique

Résumé

L'article cherche à examiner le mode de transcription, les méthodes de description et de définition du mot *tolérance* dans des dictionnaires de langue polonaise, dès *Le dictionnaire de Vilnius*, dans lequel le mot a été inscrit pour la première fois, jusqu'aux dictionnaires les plus récents, y compris les dictionnaires en ligne, rédigés et actualisés en permanence. L'attention a été prêtée aux synonymes et aux expressions synonymiques employés pour définir le terme. On a signalé aussi différents statut et champ sémantique des mots réunis dans la vaste catégorie de TOLÉRANCE. L'analyse effectuée suggère que les auteurs et les rédacteurs de dictionnaires ne sont pas en mesure de suivre les processus dynamiques de la globalisation, d'où le fait que les définitions lexicographiques ne recouvrent pas toutes les nuances observées dans des ouvrages philosophiques et sociologiques récents.

Mots clés : tolérance, champs sémantique, synonymie, antonymie, polysémie